

Examen HAVO

2018

tijdvak 2
maandag 18 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 26 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Cyborgs

Neil Harbisson is geboren met een zeldzame afwijking: hij is volledig kleurenblind. In plaats van kleuren ziet hij alleen grijstinten. Hij weet nog goed dat het in zijn jeugd frustrerend was om niet te zien wat anderen wel zagen.

Neil koos voor een bijzondere oplossing: hij liet een camera op zijn hoofd monteren, die verbonden is met een chip in zijn schedel. De camera registreert kleuren en de chip zet die om in trillingen. Via die trillingen kan Neil nu kleuren horen. Als hij om zich heen kijkt, ziet Neil nog steeds alles in zwart-wit, maar tegelijkertijd hoort hij de kleuren van de dingen als verschillende geluiden.

Door zijn implantaat is Neil een cyborg geworden, een levend organisme waaraan technische onderdelen toegevoegd zijn die functioneren als onderdeel van het lichaam. Neils lichaam is hierdoor veranderd en dankzij zijn implantaat heeft Neil mogelijkheden die hij eerder niet had. Dit lijkt een ingrijpende gebeurtenis te zijn voor zijn identiteit.

John Locke vat de mens op als levend lichaam. Hij maakt vervolgens een onderscheid tussen 'mens' en 'persoon'.

- 2p 1 Geef Lockes definitie van 'persoon'.
Leg vervolgens met deze definitie uit of Neils persoonlijke identiteit door zijn implantaat is veranderd.

Filosofen geven verschillende antwoorden op de vraag of Neils persoonlijke identiteit is veranderd door zijn implantaat. Daniel Dennett heeft een functionalistische opvatting over persoonlijke identiteit.

- 2p 2 Leg uit dat volgens Dennett het zelf:
- bestaat als fictieel object en
 - niet per se aan het lichaam gebonden is.

Neil noemt zijn implantaat een 'eyeborg'. Hij wende snel aan de eyeborg en doet hem nooit meer af, zelfs niet als hij slaapt of onder de douche staat.

tekst 1

Mezelf een cyborg gaan voelen was een geleidelijk proces. Eerst voelde het alsof de eyeborg me informatie gaf, daarna alsof hij me waarnemingen gaf en na een tijdje begon hij me gevoelens te geven. Vanaf het moment dat ik kleuren begon te voelen en dat ik in kleuren begon te dromen, vanaf toen voelde het alsof de eyeborg een onderdeel van mijn organisme was geworden.

naar: Dezeen Magazine - Interview with human cyborg Neil Harbisson - 2013

Maurice Merleau-Ponty heeft een andere opvatting dan Dennett over de relatie tussen lichaam en zelf.

- 2p 3 Leg uit welke kritiek Merleau-Ponty zou hebben op Dennetts opvatting van het zelf.

Beargumenteer vervolgens of jij vindt dat de manier waarop Neil over zijn eyeborg spreekt beter aansluit bij Dennett of bij Merleau-Ponty.

Neils eyeborg maakt bij sommige mensen negatieve reacties los:

tekst 2

De categorieën 'mens', 'dier' en 'machine' waren altijd duidelijk van elkaar gescheiden. Maar, ontwikkelingen op het gebied van kunstmatige intelligentie, cybernetica en genetica vertroebelen de grenzen tussen deze categorieën. Sommige mensen vinden dat ongemakkelijk. Neil ontvangt talloze boze mailtjes van mensen die het er niet mee eens zijn dat hij technologie gebruikt als onderdeel van zijn lichaam, of die het als iets onnatuurlijks zien.

naar: Nautilus - Encounters with the Posthuman - 2013

De boosheid van de mailers kun je verklaren doordat zij uitgaan van een andere metafysische vooronderstelling over de menselijke identiteit dan Neil.

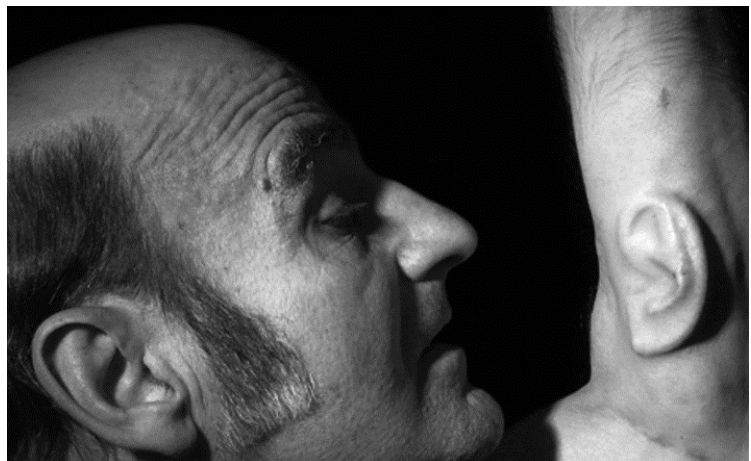
- 1p 4 Leg dit uit met tekst 2.

Ook de Australische kunstenaar Stelarc experimenteert met de mogelijkheden van technologische veranderingen van het lichaam.

Hij liet een 'derde oor' implanteren in zijn linkeronderarm (zie afbeelding hiernaast).

Dit oor wil hij gebruiken

om via een ingebouwde microfoon op internet met de rest van de wereld te delen wat hij 'hoort'. Stelarc gaat ervan uit dat we in de toekomst allemaal cyborgs zullen zijn. Hij ziet het als zijn taak deze toekomst te onderzoeken. Het experiment van Stelarc roept bij veel mensen heftige reacties op.

- 1p 5 Leg met het voorbeeld van Stelarc uit dat de mens een dubbelzinnige houding heeft ten aanzien van techniek.

Net als Stelarc ziet Neil zichzelf als een voorloper op de toekomst. Dankzij zijn eyeborg kan Neil nu niet alleen normale kleuren als rood en groen waarnemen, maar ook 'kleuren' die normaal gesproken niet door het menselijk oog waargenomen kunnen worden, zoals infrarood en ultraviolet. Zo kan Neil met zijn eyeborg ook in het donker 'zien'. Neil zou willen dat alle mensen dankzij technologische uitbreidingen van het lichaam in het donker kunnen zien. Dan zouden we 's nachts geen lampen meer nodig hebben. Neil vindt dat mensen die niet in het donker kunnen zien een beperking hebben.

- 1p 6 Leg uit dat bij Neils eyeborg het onderscheid tussen verbeteren en genezen problematisch is.

Volgens Allen Buchanan worden discussies over de morele wenselijkheid van mensverbeteringstechnieken voor een belangrijk deel bepaald door voorstellingen van de menselijke natuur. Buchanan gaat in op de voorstelling van de menselijke natuur die uitgaat van een aantal vaste kenmerken die mensen met elkaar zouden delen.

- 1p 7 Leg uit dat deze voorstelling volgens Buchanan niet geschikt is om een morele beoordeling te geven van de verbetering van het zicht met de eyeborg.

Stel je voor dat we in de komende jaren stap voor stap elk onderdeel van ons biologisch lichaam vervangen door een verbeterde technologische variant. Zou je dan kunnen zeggen dat we aan het eind, als alle onderdelen vervangen zijn, nog steeds mensen zijn?

Het gedachte-experiment van 'het schip van Theseus' is in verschillende versies bekend. In een van de versies wordt het schip op volle zee stap voor stap vernieuwd totdat ten slotte elke plank van het schip vervangen is door een nieuwe plank. In dit gedachte-experiment draait het om kwalitatieve en numerieke identiteit.

- 3p 8 Geef aan wat het verschil is tussen kwalitatieve identiteit en numerieke identiteit.

Leg vervolgens met dit verschil uit welke vraag naar identiteit deze versie van het gedachte-experiment van het schip van Theseus oproept.

Beargumenteer tot slot met dit verschil of jij iemand die voor elk lichaamsdeel vervangende en verbeterde technologische onderdelen heeft gekregen, nog 'mens' zou willen noemen.

Opgave 2 Gevoelswerk

In het vliegtuig is het een taak van stewardessen om zenuwachtige passagiers op hun gemak te stellen door zelf rust uit te stralen. In onderstaande advertentie zie je enkele eisen die aan het werk van stewardessen gesteld worden.

tekst 3

Ben jij gastvrij, onderzoekend, open-minded en verbindend? Dan beschik jij wellicht over de typische KLM-spirit.

- Je optimistische en opgewekte aard helpt je om vol energie lange werkdagen te maken.
- Je bent in staat om zonder al te veel voorbereidingstijd de juiste keuzes te maken.
- Contact maken is voor jou een vanzelfsprekendheid, of dit nu met klanten, collega's of onbekende culturen is.
- Je hebt geen zichtbare piercings, tatoeages en tandversieringen.

naar: www.klm.com - 2016

Stel dat Tessa aarzelt of ze zal solliciteren. Ze vindt KLM een geweldig bedrijf en denkt dat het een goede carrièrestap voor haar is. Ze herkent zich in de beschrijvingen van de meeste eigenschappen uit de advertentie.

Toch voelt ze zich ongemakkelijk over de nadruk die gelegd wordt op de persoonlijke

eigenschappen in de advertentie; het lijkt wel alsof ze meer wordt beoordeeld op wie ze is dan om wat ze doet. Ook zou de baan betekenen dat ze niet die tatoeage kan laten zetten waarover ze fantaseert.

Kortom: Tessa betwijfelt of ze wel kan voldoen aan alle eisen die aan haar karakter gesteld worden.

Christine Korsgaard legt haar opvatting over de waarde van authenticiteit uit met het begrip 'praktische identiteit'.

- 2p **9** Leg Korsgaards opvatting over authenticiteit uit met Tessa's twijfel over de sollicitatie. Geef daarbij twee van Tessa's conflicterende praktische identiteiten weer.

Voor belangrijke beslissingen, zoals over je carrière, is zelfkennis nodig. Volgens de introspectietheorie kun je zelfkennis verkrijgen door naar je innerlijke stem te luisteren.

Ludwig Wittgenstein gebruikt bij zijn kritiek op de introspectietheorie een vergelijking van een kever in een doosje.

- 2p 10 Geef aan wat de kever in deze vergelijking voorstelt.
Leg met deze vergelijking uit dat de introspectietheorie volgens Wittgenstein leidt tot solipsisme.

Ook de Deense professor Svend Brinkmann heeft kritiek op de introspectietheorie. Hij heeft kritiek op de toename van het aantal zelfhulpboeken waarin mensen worden aangemoedigd hun ware ik te ontdekken:

tekst 4

Het is een veelgehoord advies als je iemand een probleem voorlegt: "Je moet naar je intuïtie luisteren en ontdekken wat goed voelt."

Dit is slecht advies. Hoe meer je naar je innerlijke stem luistert, des te slechter gaat het met je. Je moet leren dat je ego niet de sleutel in bezit heeft voor de essentiële gedachten over hoe je je leven moet leven, maar dat het ego als zodanig een idee is, een constructie die door de cultuurgeschiedenis is geformuleerd en dus op zich meer buitenkant dan binnenkant is.

naar: Standvastig, Svend Brinkmann - 2016

- 2p 11 Volgens Wittgenstein is zelfkennis een sociale aangelegenheid.
Leg Wittgensteins opvatting over zelfkennis uit.
Leg vervolgens uit dat Brinkmanns opvatting aansluit bij die van Wittgenstein.

Volgens het advies in tekst 4 is zelfkennis een kwestie van 'ontdekken'. Over het bestaan van het zelf verschillen David Hume en Immanuel Kant van opvatting. Kant levert daarbij kritiek op Humes sceptische argumentatie dat het zelf niet bestaat.

- 2p 12 Geef aan:
- welke rol introspectie in Humes argumentatie speelt en
 - welke kritiek Kant op Humes opvatting over het zelf heeft.

Werk waarbij je bepaalde gevoelens moet hebben om het goed uit te kunnen voeren noemt Brinkmann 'gevoelswerk'.

Vroeger bestond gevoelswerk alleen maar in de bijzondere dienstverlening zoals in het vliegtuig, maar volgens Brinkmann is het aantal banen waarin gevoelswerk gevraagd wordt enorm toegenomen. Hij heeft kritiek op de moderne arbeidsmarkt waarin van personeel gevraagd wordt dat het steeds positievere gevoelens heeft.

Tegenwoordig moet een medewerker bij een bank of gemeentehuis vooral “een enthousiaste teamspeler met een hands-on-mentaliteit” zijn en is het zijn eigen verantwoordelijkheid om met trainingen en zelfhulpboeken zulke positieve emoties te ontwikkelen. Dit gevoelswerk leidt volgens Brinkmann tot meer burn-outs en depressies; mensen willen positiever, enthousiaster en flexibeler zijn dan mogelijk is. En als het dan niet lukt, geloven ze dat het hun eigen schuld is. Brinkmann noemt dit de commercialisering van het gevoelsleven: we kopen en verkopen niet alleen arbeid, maar we verkopen ook ons karakter en onze gevoelens. Volgens Karl Marx vervreemdt het kapitalisme de mens van zichzelf en van zijn arbeid. In de tijd van Marx bestond de meeste arbeid uit zwaar lichamelijk werk in fabrieken.

- 2p **13** Leg uit:
- dat fabrieksarbeiders volgens Marx van zichzelf vervreemdden en
 - dat moderne werknemers volgens Brinkmann op soortgelijke wijze van zichzelf vervreemden.

Marx' visie op arbeid verschilt van die van het klassiek liberalisme. Volgens het klassiek liberalisme kan er op de moderne arbeidsmarkt met de toename van het gevoelswerk geen sprake van vervreemding zijn. De moderne werknemer kan daarmee volhouden dat het doen van gevoelswerk als authentiek beschouwd moet worden.

- 2p **14** Geef twee argumenten vanuit de twee vooronderstellingen van het mensbeeld van het klassiek liberalisme dat het doen van gevoelswerk authentiek is.

Werk is voor veel mensen een belangrijke manier om deel te nemen aan de samenleving. Maar naast een positieve rol bij het ervaren van autonomie of zelfverwerkelijking, kan werk daarbij ook een negatieve rol spelen.

Axel Honneth maakt een onderscheid tussen drie vormen van erkenning die nodig zijn om autonomie te ontwikkelen.

- 3p **15** Leg voor elke vorm van erkenning uit welke bijdrage die volgens Honneth levert aan autonomie.

Volgens Brinkmann wordt door de toename van gevoelswerk de moderne werknemer bedreigd, omdat van hem wordt geëist dat hij altijd aan zichzelf moet blijven werken om tot zelfverwerkelijking te komen. De moderne werknemer zal volgens Brinkmann iets van zijn karakter moeten opgeven, omdat die zelfverwerkelijking nooit af is en de arbeidsmarkt altijd meer autonomie en authenticiteit van de werknemer zal willen zien. Over autonomie en authenticiteit verschillen Isaiah Berlin, Krista Lawlor, Catriona Mackenzie en Jean-Jacques Rousseau van opvatting.

- 2p **16** Beargumenteer of jij het eens bent met Brinkmann dat de toename van gevoelswerk de moderne werknemer bedreigt. Gebruik daarbij de opvatting van twee van bovenstaande filosofen over autonomie of authenticiteit.

Opgave 3 Verslavingen

Ongeveer 20 procent van de volwassenen in Nederland is verslaafd aan roken. Stoppen met roken blijkt lastig te zijn.

Volgens onderzoekers speelt 'identiteit' een belangrijke rol bij het stoppen met roken. Het blijkt moeilijker om te stoppen als iemand zich te veel identificeert met de 'rokersidentiteit'. Een roker zou zichzelf moeten gaan zien als niet-roker om zo zijn zelfbeeld te veranderen.

tekst 5

"Het niet roken moet bij je gaan passen", vat de onderzoekster samen.
"Maar hoe je daar het best voor kan zorgen, weet ik nog niet. Bij de Anonieme Alcoholisten laten ze mensen vertellen waarom ze zijn begonnen met drinken, en waarom het nu bij ze past om niet te drinken. Dat moeten ze dan vaak herhalen, zodat ze het ook echt anders gaan zien. Een ander idee is om mensen zich een mentaal beeld te laten vormen van zichzelf als niet-roker. Bijvoorbeeld door ze te laten opschrijven wat de overeenkomsten zijn tussen zichzelf en niet-rokers."

naar: mareonline.nl - niet-rokers stoppen eerder - 2015

Het aanpassen van je zelfbeeld is vanuit de ene theorie over zelfkennis gemakkelijker te begrijpen dan vanuit de andere. Zo zou een aanhanger van de interpretatietheorie zich waarschijnlijk kunnen vinden in het voorbeeld van de Anonieme Alcoholisten in tekst 5.

- 1p 17 Leg uit dat het voorbeeld van de Anonieme Alcoholisten om het zelfbeeld te veranderen, past bij de interpretatietheorie.

Een aanhanger van de deliberatietheorie zal weinig zien in de aanpak in tekst 5. Vanuit de deliberatietheorie komt zelfkennis anders tot stand dan volgens de interpretatietheorie.

- 2p 18 Geef een kritiekpunt van de deliberatietheorie op de interpretatietheorie. Geef vervolgens een voorbeeld van hoe iemand via deliberatie tot zelfkennis komt bij de vraag of hij moet stoppen met roken.

Sommige mensen zijn bang voor de nadelen van stoppen met roken:

tekst 6

Veel mensen zijn aangekomen toen ze stopten met roken, dat maakt je angstig om die stap te nemen. Ook al weet je dat je er op latere leeftijd waarschijnlijk minder goed uit zult zien als je doorgaat met roken. Je hebt zo hard je best gedaan om op gewicht te komen, dat mag niet in de war geschopt worden.

bron: sochicken.nl - stoppen met roken en niet aankomen: 10 tips - 2011

Tekst 6 sluit aan bij de opvatting over persoonlijke identiteit van Paul Ricoeur.

1p **19** Leg dit uit.

Je zou het probleem van de roker die niet-roker wil worden in tekst 6 kunnen opvatten als een identiteitscrisis.

Volgens Marya Schechtman dient zich tijdens zo'n identiteitscrisis het 'karakteriseringsvraagstuk' aan.

Lynne Rudder Baker heeft juist kritiek op Schechtmans opvatting over het karakteriseringsvraagstuk.

1p **20** Beargumenteer met het voorbeeld van de twijfelende roker in tekst 6 of jij het eerder eens bent met Schechtmans opvatting over het karakteriseringsvraagstuk of met Bakers kritiek hierop.

In Europa wordt een antirookbeleid gevoerd met het oog op de volksgezondheid. Sinds 2016 verplichten nieuwe Europese regels sigarettenfabrikanten om gruwelijke afbeeldingen van mogelijke gevolgen van roken op pakjes sigaretten te plaatsen.

Volgens onderzoekers zullen deze afbeeldingen rokers afschrikken en zo het aantal rokers verder terugbrengen.

Nudge-paternalisme is een antwoord op de vraag in hoeverre overheden zich mogen bemoeien met individuele keuzes van burgers.

2p **21** Leg uit wat nudge-paternalisme inhoudt.

Beargumenteer vervolgens met het nudge-paternalisme of jij vindt dat de gruwelijke afbeeldingen op de sigarettenpakjes een beperking zijn van jouw autonomie.

Om te bepalen of je een voor- of tegenstander bent van nudging kan je gebruikmaken van de deugdedethiek of van de gevolgenethiek.

2p **22** Leg uit:

- dat voorstanders van nudge-paternalisme de gevolgenethiek kunnen gebruiken en
- dat tegenstanders van nudge-paternalisme de deugdedethiek kunnen gebruiken om hun standpunt te beargumenteren.

Over het algemeen worden verslavingen gezien als een probleem. Maar volgens socioloog Paul Cohen is een verslaving slechts een sterke emotionele binding. Doorgaans zijn dergelijke bindingen geen probleem. Iedereen heeft ze: je kunt een sterke binding hebben met een ander – een geliefde of een idool – maar ook met een land, muziek of een object. En dus ook met sigaretten, alcohol of een ander verdovend middel. En dan is de sterke binding ineens een probleem en noemen we het 'verslaving'. Cohen zegt daarover het volgende:

tekst 7

Sommige sterke bindingen vinden we volkomen normaal. Zo kende ik een vrouw die al sinds haar zesde wist dat ze balletdanseres wilde worden. Ze heeft geleden, haar vrienden opgegeven, alles omdat ze er zo'n sterke band mee had. Toch was er niemand die haar vertelde dat ze haar leven moest omgooien. Haar binding wordt door onze samenleving niet veroordeeld, want ballet is een vorm van kunst. Maar sommige andere sterke bindingen worden wel veroordeeld. Het verslavingsmodel past in ons huidige beeld van hoe de samenleving eruit hoort te zien: elk individu moet productief zijn en tegelijk zijn wij autonome wezens, als kapiteins op ons eigen schip. Wij bepalen onze eigen koers. Maar ik zeg: wij zijn geen autonome robots met een interne computer die je de juiste (productieve) kant kan opsturen. Wij zijn verbonden wezens wier levens gebaseerd zijn op afhankelijkheden.

naar: decorrespondent.nl - drugsprofessor vindt verslaving flauwekul - 2016

Cohen wijst in tekst 7 de huidige opvatting over 'autonomie' af. In die opvatting speelt de waarde 'productiviteit' een belangrijke rol. Waarden kunnen beschrijvend (descriptief) zijn of voorschrijvend (prescriptief).

2p 23 Leg uit:

- of de waarde 'productiviteit' volgens Cohen descriptief of prescriptief wordt gebruikt in de huidige opvatting over autonomie en
- dat het onderscheid tussen normale en problematische bindingen volgens Cohen een gevolg is van de huidige opvatting over autonomie.

Ook Sartre vindt dat de mens verantwoordelijk is voor zijn eigen keuzes. Maar volgens Sartre is de mens daarbij onvermijdelijk te kwader trouw.

1p 24 Beargumenteer met Cohens voorbeeld van de balletdanseres of jij het eens bent met Sartres opvatting dat een mens onvermijdelijk te kwader trouw is.

Cohen erkent dat sommige mensen hulp zouden moeten krijgen bij de vervelende gevolgen die hun sterke binding met zich mee brengt. Hij gebruikt het voorbeeld van iemand die door coke in de problemen kwam:

tekst 8

“Dan kan je zeggen: als je coke op hebt op je werk, en je reageert daardoor op een stomme manier naar je chef, dan maak je de boel niet beter maar juist slechter. Dus als jij jezelf verdooft voor problemen en ze niet aanpakt, dan is dat niet handig voor de rest van je bestaan. Ze zouden je in dat geval moeten helpen om betere keuzes te maken.”

bron: decorrespondent.nl - drugsprofessor vindt verslaving flauwekul - 2016

Cohen lijkt in tekst 8 iemands bestaan te koppelen aan de keuzes die iemand maakt over zijn eigen emotionele bindingen.

Charles Taylor definieert authenticiteit in termen van keuzes en maakt daarbij een onderscheid tussen sterke en zwakke evaluaties.

- 1p **25** Leg uit dat Cohens opvatting in tekst 8 aansluit bij Taylors authenticiteitsideaal.

Taylors authenticiteitsideaal leidt tot het probleem van oneindige regressie. Dit probleem speelt ook als je ervan uitgaat dat emotioneel sterke bindingen bepalen wie jij bent. Of het nou gaat om een binding met balletdansen, cocaïne, een geliefde of sigaretten.

Harry Frankfurt heeft voor dit probleem een andere oplossing dan Taylor.

- 2p **26** Leg uit wat het verschil is tussen de opvattingen van Taylor en Frankfurt over oneindige regressie bij authenticiteit. Beargumenteer vervolgens met dit verschil of jij vindt dat emotioneel sterke bindingen bepalen wie je bent.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.